

Ağayeva Natəvan Fəxrəddin qızı
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

TARİXİ GERÇƏKLIYİN AÇILMASINDA TOPONİMLƏR VƏ ETNOTOPONİMLƏR ƏVƏZEDİLMƏZ MƏNBƏDİR

Açar söz: toponim, etnotoponim, onomastik, areal, xəzinə, etnogen

Key words: toponim, etnotoponim, onomastic, local, treasure, ethnogenic

Ключевые слова: топоним, этнотопоним, ономастический, ареал, этноген

Bu dəhşətli hadisələr bəşəriyyətə qarşı cinayət kimi hüquqi – siyasi qiymətini almalıdır. Dünya dövlətləri bu pirinsipial məsələdə mövqelərini yenidən dəqiqləşdirməli, erməni təbliğatı nəticəsində formalaşmış stereotiplərdən imtina etməlidir.

Bu, bir tərəfdən həmin hadisənin bir daha təkrarlanmasına yol verməmək üçün vacibdir, o biri tərəfdən isə, soyqırımı qurbanlarının xatirəsi qarşısında bizim vətəndaşlıq borcumuzdu.

Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyev

Azərbaycanlılar dünyanın ən qədim xalqlarından biri, Şumer mədəniyyətinin varisidir. Cənnət kimi gözəl Azərbaycan torpaqlarında tarix boyu yadellilərin gözü olub. Dünyanın ən böyük cahangirləri dəfələrlə Azərbaycana qoşun çəkmiş, bu torpağın hər qarışı insan qanı ilə yoğrulmuşdur. Tarixin müəyyən dövrlərində Vətənimiz işğala məruz qalmış, torpaqlarımız hissə - hissə bölüşdürülmüşdür. Dəmirqapı Dərbəndi, Borçalını, Təbrizi, Zəngəzuru, Göyçəni, Zəngibasarı, Dərələyəzi Azərbaycanımızdan qoparmışlar.

Tarixi gerçəkliyin açılmasında toponimlər və etnotoponimlər əvəzedilməz mənbədir. Azərbaycan xalqının qədim və zəngin tarixi ilə yaşadığı toponimlər, etnotoponimlər daş kitabələr, abidələr kimi tarixin özünə şahidlik edir.

Allar - Zəngəzur ərazisində Gorus rayonunda kənd adıdır. Bir çox mənbələrdə kəndin adı Alarlar kimi verilib. Bazarçayın sol sahilində, meşəlik ərazidə yerləşirdi. Alarlar moğol türklərinin oyrat qoluna mənsub olan tayfadır. XIII əsirdə moğol yürüşləri zamanı Qafqaza gəlmiş, şahsevənlərin tayfa birliyinə daxil olmuş və müxtəlif regionlarda məskunlaşmışlar. Azərbaycanın Yardımlı və Cəlilabad rayonlarında, Türkiyənin Sivas bölgəsindən və Cənubi Azərbaycanda da Allar kəndləri vardır. Andronikin Zəngəzura hücumu zamanı 1918 – ci ildə azərbaycanlı əhalisi qovulmuş və kənd dağıdılmışdır.

Ağafı - Zəngəzur ərazisində Gorus rayonunda kənd adıdır. 1913 – cü ildə D.D.Paqirevin tərtib etdiyi “Qafqazın beş verstlik xəritəsinin ad göstəricisi” toplusunda kəndin adı Aqaplı şəklində göstərilmişdir. Gorus rayon mərkəzindən 23 km. şimal - şərqdə yerləşmişdi. Kənd XX əsrin əvvəllərində dağıdılmışdır. Kəndin adı kəndin əsasını qoyan Ağafı nəslinin adı ilə bağlıdır.

Alaçadırlı Məzməzək - Zəngəzur ərazisində Qarakilsə rayonunda kənd adıdır. Birlilər əzi mənbələrdə bu kənd adı oba adı kimi qeyd olunur, bəzilərdə Məzməzək nəslinin yaylaq yeri kimi qeyd olunur. Toponim əslində Məzməzək kəndində olan Alaçadırlı adlanan tayfanın adı ilə bağlıdır. Bu tayfa əsasən maldarlıqla məşğul olub, yayı Qarakilsənin dağlarında, qışı Bərdədə alaçadırlı nəslinin oturaq həyat keçirdiyi Alaçadırlı kəndində məskən salmışdılar. Kəndin adı etnotoponimdir, alaçadırlılar nəslinin adından yaranıb.

Alıqulu - Zəngəzur ərazisində Laçın rayonunda kənd adıdır. Kənd Pircahan kənd inzibati ərazi vahidliyinin tabeliyindədir, rayon mərkəzindən şimal – qərbdə, rayonun 36 km – də, dəniz səviyyəsindən təxminən 1500 – 1600 m hündürlükdə yerləşir. Kəndin ərazisi 824 hektardır. Kəndin yaxınlığından Laçın – Kəlbəcər, Laçın – Şəlvə - Qorçu şose yolları keçir. Suludərə, Qabaqtəpə dağı, Qızıdırma bulağı, Daş bulaq və s. Mikrotoponimlər vardır. Alıqulu kəndi Pircahan, Aşağı Qaracanlı, Yuxarı Qaracanlı, Bülövlük kəndləri ilə qonşudur. Kənddə işğala qədər (1992) orta məktəb, mədəniyyət evi, kitabxana, tibb məntəqəsi, mağaza, televizor ötürücü stansiyası, ATS və digər sosial obyektlər var idi. 86 ev, 407 nəfər əhali olmuşdu. Yerli sakinlərin verdiyi məlumata görə, Alı uşağı nəslindən olan Alıqulu adlı bəyin torpaqları olduğundan kəndə Alıqulu adını vermişlər. Kənddə tapılan küp qəbirlər kəndin çox qədim olduğunu sübut edir.

Arıqlı (Ərikli) - Zəngəzur ərazisində Laçın rayonunda kənd adıdır. Çox güman ki, bölgədəki çoxsaylı Arıqlı, Ərikli toponimləri ilə eyni mənəlidir. Kəndin adı Ağqoyunlu tayfa birliyinə daxil olan arıqlı türk tayfasının adını özündə ehtiva edir. 1924 – cü ildə 70 nəfər yaşadığı bildirilir. Kollektivləşmə ilə əlaqədar olaraq kənd dağılmışdır.

Bayandur - Gorus rayonunda kənd adıdır. Kənd rayon ərazisinin 37 km yerləşir. Kəndin adı erməni mənbələrinə istinadən I Bayandur, II Bayandur adı kimi qeyd olunur. Bayandur çayının 5 km yerləşir, tarixi çoxdur, kəndin əhalisi əsasən azərbaycanlılar olub. 1916 – cı ildə kənd erməni təcavüzünə məruz qalıb, azərbaycanlıları kəndən çıxardıblar. 1918-ci ilə dək tədricən erməniləri kəndə gətirib kəndi erməni kəndi ediblər. 1969-cu ildən kəndin adı dəyişdirilib Vağatur qoyulub. Toponim qədim bayandur tayfasının adından yaranan etnotoponimdir.

Baharlı - Qafan rayonunda kənd adıdır. Rayon mərkəzindən 24 km şimal şərqdə Kığı çayının sol sahilində yerləşir.

Kəndində tarix boyu azərbaycanlılar yaşadıqları halda 1948-ci ildə kəndin sakinlərini qonşu Kığı kəndinə köçürüb yerində mis zavodu üçün su anbarı tikmişlər. Baharlı adlı rayon ərazidə daha bir kənd adı var, kənd Basut çayının sağ sahilində yerləşir. Toponim baharlı türk tayfasının adından yaranan etnotoponimdir.

Canbar - Zəngilan rayonunda kənd. Dağətəyi ərazidədir. Canbar kənd inzibati ərazi dairəsinin mərkəzidir. Kənd rayon mərkəzindən qərbdə, rayonun 33 km – də, dəniz səviyyəsindən 1200 m hündürlükdə yerləşir. Mincivan – Qafan dəmiryolunun Bürünlü dayanacağından 11 km məsafədədir. Kəndin qarşı tərəfindəki biçənəklikdə qədim Alban kilsəsi var idi.

İnqilaba qədərki ədəbiyyatda toponimin Cambar formasına rast gəlinir. Yaşayış məntəqəsinin dərzili tayfasının azadlı, ələsgərli və güllü tirələrinə mənsub ailələr Canbar adlı ərazidə saldıqları üçün belə adlandırılmışdır.

Cıbilli - Qafan rayonunda kənd. Rayon mərkəzindən 6 – 7 km cənub – şərqdə yerləşir. Toponimin mənası XV əsrdə bu ərazidə məskunlaşan cibikli türk tayfasının adı ilə bağlıdır. 1920 – ci illərin axırlarında kənd dağıdılmış, əhalisi qonşu azərbaycanlı kəndlərinə köçürülmüşdür.

Comərdli - Qarakilsə rayonunda kənd. Rayonun azərbaycanlılar yaşayan dağ kəndidir. Rayon mərkəzindən 18 km qərbdə dəniz səviyyəsindən 2500 metr yüksəklikdə, Təzəkənd kəndindən 6 km, Ərəfsə kəndindən 3 km məsafədə yerləşir. Comərdli kəndi təmiz havası, saf, diş göynədən bulaqları, gözəl Alp cəmənliliyi olan yaraşlıq dağ kəndidir. Kəndin bulaqları toplaşaraq Xırda çay adlanan, kəndə xüsusi yaraşlıq verən dağ çayını əmələ gətirirdi ki, həmin çay Ərəfsə kəndindən keçən Dəli çaya qovuşur və Qarakilsə rayon mərkəzi yaxınlığında Bazar çaya tökülürdü. Yerli sakinlər kəndin adını “Comartlı” şəklində tələffüz edirdilər. Mənşəcə kəngərlilərin sofulu tayfasına mənsub ailələrin məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır. Comərdli sözü kəndin binasını qoymuş Comərd kişinin adı ilə bağlıdır.

Bu kəndi iki qardaş - Kərbəlayı Comərd və Alagöz Məhəmməd salmışlar. Kənddə yaşayanların hamısı bu iki qardaşın törəməsidir.

Dəmirçilər - Qubadlı rayonunda kənd adı. Dağətəyi ərazidədir. Dəmirçilər kənd inzibati ərazi vahidinin mərkəzidir. Ərazisindən Bərgüşad və Ağa çayları axır. Kəndin adı Qızılbaşların Dəmirçilər tayfasının adı ilə ələqədarlıdır.

Dəymədağlı - Qafan rayonunda kənd adı. Kəndin adı Qarabağ ellərindən biri olan Kolanlı türklərinin Dəymədağlı qolunun məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır. Cavad, Nuxa və Şamaxı qəzalarında Dəymədağlı kəndlərinin adları ilə mənşəcə eynidir.

Dəymədağlı - Zəngəzurda dağ adı. Toponimin mənası eyni adlı tayfanın bu dağın ətəyində məskunlaşması ilə ələqədarlıdır.

Dondarlı - Qubadlı rayonunda kənd adı. Bərgüşad çayının sağ sahilində, Bərgüşad silsiləsində, Hərtiz dağının ətəyində yerləşir. Dondarlı kənd inzibati ərazi dairəsinin mərkəzidir. Ərazisindən Qubadlı – Akara şose yolu keçir. Dondarlı kəndi Qubadlı qəsəbəsi, Dəmirçilər, Fərcan və Çərəli kəndləri ilə qonşudur. Kənddə Ağdərə adlanan yerdə yüz illərlə yaşı olan “Yel Piri” adlanan nadir Saqqız ağacı var idi. Toponim qədim türkdilli Dondar tayfasının adı ilə ələqədarlıdır. Antik mənbələrə görə, dondarlı e.ə. V əsirdən məlumdur. Azərbaycanda orta əsirlərdə dondar etnonimindən törənən toponimlər çoxdur. “Kitabi – Dədə - Qorqud” dasdanının qəhrəmanlarından birinin adı Dəli Dondardır.

Qaraçılar kimi yer - yurdu bilinməyən və zaman – zaman xarici ölkələrdən qovularaq Azərbaycanın cənnət guşələrinə pənah gətirən düşmənimiz ermənilər bu kitabələri, abidələri oğurluyaraq özünüküldürməyə çalışıblar. Lakin özünükü olmayan heç nə səninki ola bilməz. İşğal olunmuş torpaqlarımızın hər daşının, hər qayasının, hər kəndinin, hər şəhərinin tarixini tədqiq etdikdə məlum olur ki, onların hər biri türk – Azərbaycan mənşəlidir. Ermənilər isə həyəsizliklə özlərinə saxta tarix “yaradırlar”. Arxeoloji qazıntılar aparıb türk mənşəli abidələri, qəbirləri erməniləşdirib öz adlarına çıxırlar. Bəşəriyyət belə hallara qarşı nə qədər soyuqanlı olsa da, tarix bunu heç vaxt unutmayacaq. Dünən açıla bilməyən, bu gün açılmayan tarix, nəhayət, vaxtı gələndə açılacaq. Hər şey öz yerini tutacaq. Nahaqdan deməyiblər ki, tarix təkrar olunur. Bəli, tarix təkrarlanacaq, haqq öz yerini alacaq, nahaq qan yerdə qalmayacaq, ulularımızın narahat ruhu rahatlıq tapacaq.

Təkcə son yüzillik tarixi dövrü vərəqləyərək, Azərbaycan xalqının başına nə kimi faciələrin gəldiyini görürük. İşğal, genosid, soyqırım daha nələr. Dinc əhali kütləvi surətdə qətilə yetirilib, kəndlər dağıdılıb,

yerlə - yeksan olunub. Dünyanın ən qədim torpağı olan Azərbaycan, ən qədim millətlərindən biri olan azərbaycanlılar əsirlərlə soyqırımı siyasətinə məruz qalıblar. Azərbaycan öz müstəqilliyini 1991 – ci il oktyabrın 18 – də bərpa etdi. Xalqımızın tarixində yeni bir dövrün başlanğıcını qoymuş bu böyük hadisə Vətənimizin namərd ermənilər tərəfindən ərazi iddiasına məruz qaldığı bir vaxtda düşdü. Nankor qonşularımız əsirlərdən bəri türk – oğuz elinə aid olan Qərbi Azərbaycan torpaqlarına sahib çıxdılar. “Bu ərazi bizimdi” – deyərək, dəfələrlə soydaşlarımızı öz doğma torpaqlarında qovub özlərinə yurd etdilər. Öz namərd xislətləri ilə hər yerdən üzüqaralıqla qovulan ermənilər sonradan rusların köməyi ilə qədim türk – oğuz torpağına qətilib məskunlaşdırılıblar. Orada sığınacaq tapıb, özlərinə yer edəndən sonra onlar yerli türk əhalisini öz dədə - baba torpaqlarından sıxışdırılıb çıxararaq “böyük Ermənistan” yaratmaq fikrinə düşdülər. Azərbaycanlılar bir əsirdə neçə dəfə işğala, genosidə məruz qalıb. 1905-1907-ci illər, 1918-1920-ci illər, 1948-1953-cü illər, 1988-1993-cü illər. Əsirlərdən bəri apardıqları, “türksüz Ermənistan” siyasətinə daşnaqlar əslində nail olublar. Görünməmiş faciələr, dəşətli hadisələrlə yaddaşımıza həkk olunub bu tarix. İndi hər bir azərbaycanlının ən ümdə vəzifəsi tariximizi dərindən öyrənilib gələcək nəsillərə çatdırmaqdır. Möhtərəm Prezidentimiz, dünya şöhrətli dövlət xadimi, ümummillə liderimiz Heydər Əliyev xalqımıza qarşı zaman – zaman aparılan terroru, haqsızlığı, deportasiyanı, soyqırımı nəzərə alaraq 31 martı azərbaycanlıların soyqırım günü elan etmişdi.

Biz əminik ki, ümummillə liderimizin siyasi xəttini uğurla davam etdirən cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi altında tezliklə torpaqlarımızı geri qaytaracağı və bir daha Azərbaycan xalqına qarşı soyqırımı siyasəti aparmağa heç vaxt, heç bir dövlət cürət etməyəcək. Bu gün hər bir azərbaycanlı Prezident İlham Əliyevin ətrafında sıx birləşərək onun apardığı siyasətin təntənəsinə yardımçı olmalıdır. Bunu ümumxalq, ümumdövlət mənafeyimiz tələb edir.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov İ. Qərbi Azərbaycan türk mənşəli toponimləri. Bakı “Elm” 2002.346 səh
2. Musa Urud. Zəngəzurun etnotoponimləri. (Elmi - publistik nəşr) Bakı,2012 .361 səh.
3. Rüstəmov Ə.M. Ermənistan SSR Qafan, Gorus və Sisyan rayonları ərazisinin Azərbaycan mənşəli toponimləri (nam.dis.). Bakı, 1990, 158 səh
4. Həsən Mirzəyev. Dərələyəz mahalının toponimləri və şivə sözləri. Bakı. “Ağrıdağ” nəşriyyatı. 2003, 360 səh.

Toponyms and ethnotoponyms in the discovery of historical reality an indispensable source

Summary

Historical facts show that separate regions and dialects and zones belonging to these regions are an inexhaustible treasure for onomastic units. The names given to the clan, tribe, dynasty, people, place, monument, etc., are kept and preserved from history to generation and generations. Ethnotoponymism is one of the constituents of onomastic units. The term ethnotoponym is derived from ethnos Greek origin (folk and anonymous), and the tribe, tribe, people are called ethnotoponym. Ethnotoponyms are real language facts that keep the traces of our past. Looking at the ethnic composition, origins, etnogenesis of each nation, its particular significance of ethnotoponyms, especially the history of Turkish ethnotoponyms, is very ancient.

Топонимы и этнотопонимы являются незаменимыми источниками в раскрытии исторической правды

Резюме

Исторические факты показывают, что отдельные регионы, диалекты и зоны, принадлежащие этим регионам, являются неисчерпаемым сокровищем для ономастических единиц. Имена, данные клану, племени, династии, людям, месту, памятнику и т. д. сохраняются от истории к поколению и поколениям. Этнотонизм является одной из составляющих ономастических единиц. Термин этнотопоним происходит от этноса греческого происхождения (фолк и анонимус), а племя, племя, люди называются этнотопонимами. Этнотопонимы - это реальные языковые факты, которые хранят следы нашего прошлого. Глядя на этнический состав, происхождение, этногенез каждой нации, ее особую значимость этнотопонимы, особенно историю турецких этнотопонимов, очень древний.

**Rəyçilər: prof. Buludxan Xəlilov,
prof. Mahirə Hüseynova**